

Ярослава Верменич

**ПОГРАНИЧЧЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ
ФЕНОМЕН: ПРОСТОРОВИЙ ВИМІР**

Проблема погранич стара як світ і водночас нова як ще один, дещо несподіваний, продукт глобалізаційних процесів. Від часів Цезаря політики розуміли роль "випаленої землі" у зонах прикордоння для здобуття перемог у війні. Але аж до нашого часу політиками далеко не повною мірою усвідомлюються ризики, пов'язані з існуванням обабіч кордонів різних ментальностей, культурних настанов, поведінкових стереотипів. Ті "фантомні вороги", які дегуманізують соціуми, лише у своїх крайніх проявах виступають в обличчі терористів чи наркодилерів. Значно частіше їх породжує елементарний страх пересічної людини, породжений її нездатністю зрозуміти іншу систему думання і поведінкових реакцій. І тоді проблема порозуміння легко перетворюється у інстинкт відторгнення.

Пограниччя як специфічні простори, створені близькістю реальних чи умовних кордонів і вже в силу такого розташування менше прив'язані до певного центру, завжди були предметом уваги істориків, соціологів, економістів. Але нового дихання теорія і історія погранич набули у контексті антропологічно орієнтованої історії з її смисловим зануренням у сферу соціальної психології. Досить було уважно подивитися на порубіжні ареали під кутом зору взаємотяжіння й взаємовідштовхування культурних традицій, моделей поведінки, символічних систем, щоб дістати аргументи на користь спеціального дослідження погранич як особливих соціокультурних феноменів із власною регіональною ідентичністю. Доволі несподіваною виявилася притаманна таким регіонам система бачення граней між "своїм" і "чужим" – далеко не завжди уявлення мешканців про такі грані співпадають із реальними кордонами чи демаркаційними лініями.

Не випадково дослідження погранич різко активізувалися у контексті осмислення досвіду двох світових воєн. Відповідь на питання про те, чому "кривавими землями" (термін Т.Снайдера) стали у ХХ столітті саме ті регіони, які опинилися у просторі між двома тоталітаризмами, шукають науковці на всіх континентах.

З кінця ХІХ ст. з подачі американського історика Ф.Тернера успішно розвивається субдисципліна, яка еволюціонувала від епізодичних "фронтір-студій" до фронтальних досліджень ментальностей

і міжкультурної взаємодії в рамках "Border studies". Її перспективність у сучасних умовах забезпечується помітним відродженням інтересу до імперій і внутріімперських центр-периферійних відносин, а також актуалізацією історичної локалістики у загальному контексті глобалізаційних і диверсифікаційних процесів. Сформульовані в рамках "фронтир-студій" ідеї Великого Кордону – як межі і водночас зони взаємодії між значною мірою умовними західною та східною цивілізаціями – виявилися цілком прийнятними для аналізу культурних дифузій на українських теренах. У статті з провокативною назвою "Чи має Україна історію?" (1995) американський історик М. фон Гаген навіть пророкував вихід "слабкої" української історіографії у поле модерності на шляхах вдумливого дослідження взаємопроникнення культур у приграничних ареалах¹.

На 38-му конгресі Міжнародного інституту соціології (Будапешт, 2008) зазначалося, що в кінці ХХ століття почалося нове "осьове століття" – людство увійшло в етап якісних перетворень, для пояснення яких будуть потрібні нові соціальні теорії. Детерміністські моделі й схеми у "суспільстві невизначеності" не працюють, предметні межі між соціально-гуманітарними дисциплінами розмиваються. Методологічному територіалізму – звичці досліджувати проблеми у реальному просторово-територіальному контексті – протиставляється нова онтологія соціального пізнання, в якій ключову роль відіграють щільність інформаційних потоків і контроль над ними, циркуляція певних геополітичних образів.

Кардинальних змін зазнає проблема осмислення простору – він перестав бути "фоном", перетворився на активний, самодостатній чинник впливу як на архетипи й структури подій, що відбуваються, так і на їхнє сприйняття. Зрозуміло, що у цьому зв'язку актуалізується і потребує додаткових дослідницьких зусиль проблема типологізації погранич, де специфічність культурних та інформаційних обмінів виявляється значно виразніше, ніж у регіонах Центру. Пограниччя виступає вже не як фон, а як самостійний дослідницький об'єкт із власним способом буття.

У такому баченні (а саме воно відповідає новітнім, антропоцентристським у своїй основі тенденціям розвитку світової науки) ареал пограниччя постає у вигляді на стільки реального, скільки "уявленого", значною мірою символічного соціокультурного простору, який об'єктивно стає полігоном згладжування сформованих історично міждержавних, міжетнічних, міжкультурних відмінностей і пошуку форм діалогічної взаємодії. За сприятливих умов у таких ареалах формується особлива локальна ідентичність, за несприятливих виникає конфлікт нерозуміння. І в тому і в іншому випадку дослідження

¹ Hagen M. von. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review. – Vol. 54. – № 3. – 1995. – P. 670.

погранич кидає виклик усталеній системі бачення центр-периферійних відносин як домінантних в системі соціального аналізу. Хоч яким потужним є центр, сама наявність кордону і його вплив на процеси переміщення людей, ідей, товарних потоків змушує відмовитися від спрощеного погляду на проблеми домінування й управління.

Здається, що спеціальний акцент на вивченні кордонів і прикордоння з'явився вчасно – саме тоді, коли і традиційні (антикварні), і осучаснені методи дослідження локальності виразно виявили свою недостатність, а усталена джерельна база – ознаки вичерпаності. Щоб не ходити безліч разів протоптаними стежками, історична наука повинна була, по-перше, виокремити нетипові, з точки зору традиційного історієписання, ареали політичної й соціальної взаємодії держав, етносів, культур, а по-друге, сміливо вийти у суміжні сфери наукового пізнання, вже освоєні антропологами, географами, соціологами, соціальними психологами. Поступово викристалізувалася принципово нова стратегія знання: інший фокус об'єктива не лише варіює розміри й обриси досліджуваного об'єкта, але й видозмінює зміст репрезентації.

Поняттям "серединність" (middle ground), уведеним в обіг Р.Уайтом у 1991 р.², доволі вдало схоплена сама суть порубіжжя – середньої позиції між крайнощами – з усіма проблемами, що виникають у сфері контакту. Хоч які б контактні зони, на яких материках досліджувалися, проблеми скрізь схожі, але їхня емоційна насиченість, зрозуміло, різна. Серединна культура, яка формується у зонах пограниччя, внаслідок переплетення різних впливів, як правило, протистоїть консерватизмові й архаїці. Можлива, щоправда, й тривала консервація перехідного "рубіжного стану". Коли проблема "переходу" виявляється важкорозв'язною, певні риси перехідності можуть стати онтологічними характеристиками тієї чи іншої спільноти порубіжжя – аж до утворення специфічної "рубіжної цивілізації". Як показав Ф.Бродель, таким цивілізаціям притаманна, як правило, велика часова протяжність (la longue durée)³.

Геополітичні й етностатусні уявлення на пограниччях формуються насамперед під впливом тих позитивних і негативних стереотипів, які зумовлені самим фактом наявності кордону. Створювані значною мірою на ґрунті традиційної ієрархічної шкали повноцінних/неповноцінних етносів, історичних/неісторичних націй, вони є вкрай ідеологізованими і несуть на собі виразний відбиток міфотворчості. Природно, що ступінь цієї міфотворчості

² White R. The Middle ground: Indians, Empires, and Republics in the Green Lakes Region. – Cambridge, 1991. Див також: Уайт Р. Серединность // Ab imperio. – 2010. – № 3. – С. 27-77.

³ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. В 3-х тт. – Т.3. – М., 1992. – С. 10-11, 640-641.

визначається насамперед зіткненням цивілізаційних впливів та імперських амбіцій. Але не можна не бачити й відображення в образах погранич (як і у будь-яких інших образах) тих реальних характеристик об'єкта сприйняття, які формуються історичним досвідом. Ракурс такого бачення може бути просторовим (з врахуванням регіональних і місцевих відмінностей), темпоральним (що дає змогу простежувати еволюцію образів регіону у часі), політико-культурним (із включенням етнонаціональних стереотипів і міфів), політико-психологічним (із розглядом цих стереотипів як на раціональному, так і на неусвідомленому рівні). Підсвідомий рівень сприйняття погранич досліджувати надзвичайно важливо, оскільки по різні боки кордону формуються емоційні, як правило, протилежно спрямовані стереотипи, де образи агресорів і жертв постійно міняються місцями. Для науки тут завжди існує проблема інтерпретацій і реінтерпретацій, фіксації в історичній пам'яті чи, навпаки, "приглушення" тих або інших сюжетів, вироблення принципів транспонування "жахливих спогадів" у свідомість наступних поколінь.

Утримуватися в рамках наукового дискурсу при дослідженні ментальних просторових образів допомагає метагеографія – міждисциплінарна галузь знання, сфокусована на дослідженні процесів сприйняття інакшості і метафоричного творення "уявлених" спільнот. Виникнувши на ґрунті класичної геополітики, з одного боку, і феноменологічних підходів до вивчення простору, з другого, метагеографія "освоїла" здобутки семіотики й культурного ландшафтознавства і створила на цій основі систему аналізу екзистенційного досвіду осмислення й переживання культурних та інших травм, пов'язаних із зіткненням різних способів життя, релігійних і культурних ідей. На цій основі вибудовуються метагеографічні образи "розламів", які відображають у концентрованому вигляді негативну енергетику міжцивілізаційних, міжкультурних, міжетнічних та інших взаємодій. У різних типах дискурсів простір постає як доленосний, екзистенційний, навіть онтологічний – саме таким на українсько-польському пограниччі є сприйняття як особистих драм обставин примусового переміщення населення у 40-х рр. минулого століття.

Існують різні, навіть діаметрально протилежні, оцінки впливу чинника порубіжності на місце України в світі. Дистанція між крайніми поглядами ("Україна – міст між Європою і Азією" і "Україна – лімітроф Європи") не заважає ані пошукам української цивілізаційної ідентичності ("межової", "порубіжної", "транзитної", "проміжної"), ані визначенням "параметрів диференціації" у вигляді історико-культурних, етнічних, мовних, конфесійних та інших розбіжностей.

В рамках нашої теми важливо, однак, бачити не стільки цивілізаційні відмінності по лінії "Захід – Схід", скільки витоки становлення роздвоєної лояльності, дихотомних ментальностей та регіональних

ідентичностей за умов пограниччя. "Винайдення традиції" (термін Е.Гобсбаума) тут відбувалося під значним тиском культур метрополій і відповідної політики, а оскільки цей тиск зазвичай буває неявним, опосередкованим, то роль сконструйованих і спонтанно виникаючих міфів у цьому процесі ігнорувати неможливо. Можна безкінечно дискутувати на тему "з чого починається батьківщина", але очевидно, що роль значущого символу тут першорядна. Бажаний образ-символ створюється насамперед шляхом соціальних порівнянь, як правило, з акцентуванням відмінностей. Позитивні автостереотипи і зазвичай негативні гетеростереотипи співіснують, а межею між ними є сконструйований або реальний кордон. Виразні ризики для політичної стабільності і навіть територіальної цілісності держави створюються там, де образно-міфологічна складова з негативними конотаціями домінує і визначає тональність наукових і політичних дискурсів.

У контексті "переописування пострадянського простору" і новітнього "кордонотворення" розглядає проблему погранич Т.Журженко, харків'янка, яка нині живе у Відні. В англійській праці "Від прикордонних земель до земель із кордонами. Геополітика ідентичності у пострадянській Україні" вона розглядає новітні українські кордони як з погляду політичних акторів, так і з точки зору звичайних громадян, що живуть у зоні кордону. На її переконання, національні кордони збудовані не лише з прикордонних стовпів та загроз – вони потребують словесної, наративної переконливості. З цього погляду українсько-російський кордон не тільки інфраструктурно недорозвинений, але й наративно недоокреслений – йому явно бракує символічної ваги. У зонах пограниччя люди "здебільшого не вважають сусідів по другий бік за культурно "інших". А отже, й українська ідентичність тут плинна й ситуаційна; вона легко поєднується з російською, "слов'янською", "пострадянською". А європейський дискурс інтеграції співіснує з дискурсом східнослов'янської єдності⁴.

Кордон, наголошує Т.Журженко, для одних є джерелом неприязні чи й конфліктності, а для інших – місцем контакту та співпраці. З таких позицій намагається типологізувати степовий кордон Європи дослідник українського козацтва В.Брехуненко. У його баченні "Великий кордон" у Європі XVI – XVII ст. мав свої аналоги у Північній і Південній Америці, Китаї, Австралії, Африці. При цьому взаємини козацтва із мусульманськими сусідами розглядаються не лише через призму конфлікту, а й з точки зору можливостей порозуміння й співпраці⁵.

⁴ Zhurzhenko T. Borderlands into Bordered Lands. Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine. – Stuttgart, 2010. – P. 159-162.

⁵ Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011.

Через концепт пограниччя простежив історію Харкова і Слобожанщини, а також формування відповідних дискурсів локальної, регіональної і національної ідентичностей В.Кравченко. У рамках спільного білорусько-українського-молдавського проекту "Соціальні трансформації у Пограниччі" він зробив цікаву спробу подивитися на Слобожанщину не як на "степову окраїну Московської держави" і не як на "бліду тінь Гетьманщини", а як на унікальний пограничний простір, на якому зустрічалися, народжувалися і взаємодіяли конкуруючі і навіть взаємовиключні дискурси й ідентичності. У цей контекст майстерно включена еволюція інтелектуального "освоєння" регіону і його центра – Харкова, історія їх "уявлення", ментального картографування й репрезентації в наукових нарративах і в публічному просторі. Книга органічно вписалася у традицію, що склалася в останні роки на основі т.зв. культурної (гуманітарної) географії⁶.

У ряді інших, історіографічних за змістом праць В.Кравченко розглядає проблему "жорстких" і "м'яких" кордонів у контексті "двох Україн". Він наголошує на тому, що символічний кордон, який ділить Україну на дві умовні спільноти, "не збігається ні з географічним, ні з мовним, ані з політичним; його можна знайти як на заході, так і на сході країни, в будь-якому місті й селі. Цей "кордон" – у головах людей". А ключем до розуміння історії українського суспільства є "земномор'я, серединна зона, де, на радість любителям інтелектуальних пригод, можна знайти найхимерніші культурно-політичні гібриди, чудернацькі мовні сполуки, спосіб думання і нашим і вашим, хамелеонівські кольори"⁷.

Що ж до теорій пограниччя, то вони найбільш активно розробляються польськими науковцями. Здебільшого пограниччя розглядаються як стиковий культурний простір, в якому культури взаємодіють за алгоритмом: зіткнення – конфлікт – сусідство – контакт. Пограниччя, за С.Ульяшем, є перехідною зоною, у якій з часом виникає особливий тип знакової спільноти, що застосовує відповідні коди й символи, і певний тип особи з притаманною їй свідомістю⁸. Пограниччя – своєрідний міст між цінностями культур, норми й ідеології центру тут функціонують на інших засадах, ніж у головній течії культури. Зрештою на цій основі виникає своєрідна ідентичність пограниччя і регіональна субкультура, що має, за Є.Свенхом, власну екзистенційну філософію та ідеологію "приватної вітчизни"⁹.

⁶ Кравченко В. Харьков/ Харків: столица Пограничья. – Вильнюс, 2010.

⁷ Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С. 460-461.

⁸ Uliasz S. Literatura Kresów. Kresy literatury. – Rzeszów, 1998. – S. 9.

⁹ Świąch J. Kresy i centrum // O dialogu Kultur wspólnot kresowych. – Rzeszów, 1998. – S. 52.

Основну дихотомію пограниччя польські науковці бачать як постійний вибір між замкненістю у світі ксенофобії і толерантністю щодо Іншого¹⁰.

Проблеми кордонів і пограниччя постійно привертають увагу також науковців Білорусі. Як "націю Пограниччя" розглядають Білорусь автори колективної монографії, яка побачила світ у рамках уже згаданого проекту "Соціальні трансформації у Пограниччі – Білорусь, Україна, Молдова". На переконання авторів монографії А.Кравцевича, А.Смоленчука та С.Токтя, саме відчуття ситуації цивілізаційного пограниччя, своєрідна міфологія Пограниччя, визначають специфіку процесів націєбудівництва у Білорусі ХІХ – початку ХХ ст. Відштовхуючись від ідеї Ф.Барта про етнічну самоідентифікацію як необхідну умову взаємодії культур, вони доводять, що саме на пограниччях вибір етнічності часто становить для індивіда складну, навіть нестерпно болючу процедуру, і саме цей вибір являє цікавий об'єкт для мікродосліджень. "А на макрорівні Пограниччя виступає як простір зіткнень і боротьби колективних акторів – імперських структур, потужних церковних інститутів, консолідованих і активних національних рухів. Боротьба цих сил великою мірою є також боротьбою ідей, конкуренцією між різними національними проектами, виробленням певних дискурсивних стратегій". Тому аналіз ідей і текстів має бути обов'язково доповнений аналізом соціокультурних процесів¹¹.

Здійснений білоруськими авторами під таким кутом зору аналіз формування білоруської нації дав їм змогу обґрунтувати формулу Пограниччя як історичної долі Білорусі. Кордон у їхньому баченні виступає згустком різних трансакцій, а на пограниччі виникають своєрідні "гібридні товариства", в яких "спротив" і "лояльність", відчуття відчуженості й належності співіснують і переплітаються, створюючи парадоксальні ситуації притягнення й відштовхування, симпатії й ненависті. Трибуною для дискусій є журнал "Перекрестки", який виходить у Мінську¹².

Якщо у підходах польської школи дослідження пограниччя домінують психологічні моделі з акцентом на травмах, несправедливостях, "локальних теодицеях" (М.Герцфельд), то французькі науковці намагаються тісніше прив'язати дослідження пограниччя до аналізу географічних і соціальних особливостей простору.

¹⁰ *Dąbrowska-Partyka M.* Literatura pogranicza. Pogranicze literature. – Kraków, 2004. – S. 10-11.

¹¹ *Кравцевич А., Смоленчук А., Токтя С.* Белорусы: нация пограничья. – Вильнюс, 2011. – С. 97-98.

¹² Див.: *Бобков И.* Этика пограничья: транскордонность как белорусский опыт // *Перекрестки.* – 2005. – № 3-4. – С. 127-136.

Актуалізація поняття геополітичного простору супроводиться концептуалізацією нового аналітичного методу, названого з подачі французького геополітика Ж.Готтмана іконографією. Французька геополітична школа підійшла до аналізу погранич як до живих організмів, що постійно перебувають в русі і в процесі трансформаційних змін. В основі її підходів виявилися думки Відаля де ля Блаша про регіон як сферу застосування "географічної індивідуальності", конкретизовані Івом Лакостом у вимогу уважно досліджувати географічний, історичний, релігійний, економічний, культурний, етнічний профілі регіону з відповідною символікою й атрибутами.

Ж.Готтман запропонував аналізувати насамперед "духовний комплекс" території, що формується, на його думку, з трьох базових складових – релігійного кредо, соціальної точки зору та політичної пам'яті. Щоб надати доволі абстрактному наповненню іконографії універсального змісту, Ів Лакост поєднав її з теорією інформаційних зрізів і обґрунтував принцип взаємодії іконографічного образу й геополітичного простору (перший виступає як контур другого). А взаємодії й взаємозв'язки на рівні історичних, культурних та інших профілів геополітичного простору, у тому числі процеси переміщення людей, товарів, капіталів, ідей на регіональному рівні, у французьких геополітиків позначаються терміном "циркуляція"¹³.

У цих підходах приваблює насамперед людиноцентризм у найширшому розумінні цього поняття. Просторові категорії перетворюються, деформуються (анаморфізуються) під впливом людського чинника – ментальностей, образних уявлень, навіть передсудів. Як зазначає іспанський геополітик Хосе Пінейро, державний кордон виступає як частина національної культури, індикатор національної ідентичності, елемент концепції націоналізму. Мобільність і транспарентність сучасних європейських кордонів прямо не призводить до виникнення нової територіальності – держави, як і раніше, лишаються основними гравцями на міжнародній арені. Однак "люди, що живуть поблизу кордону з іншою державою, завжди демонструють розмиту ідентичність, бо перед їхніми очима два шляхи розвитку, дві моделі поведінки, і вони намагаються наслідувати обидві". Економічне відкриття кордонів не тягне за собою автоматичного "відкриття умів", а культурна подібність приграничних націй може призводити не до єднання чи посилення транскордонного співробітництва, а навпаки, до бажання демонструвати й акцентувати відмінності¹⁴.

¹³ Бабков А. Иконография как метод геополитического анализа // Власть. – 2010. – № 9. – С. 30-33.

¹⁴ Pinheiro J. Transborder cooperation and identities in Galicia and Northern Portugal // Geopolitics. – Vol.14. – № 1. – L., 2009. – P. 79-107.

Специфічність міжетнічних, етнопсихологічних та інших відносин в пограничних ареалах виявляється у значній питомій вазі ірраціонального компонента. Крім імовірного реального зіткнення інтересів корінного населення й новоприбулих, тут діє фактор підсвідомої неприязні до "чужих", особливо якщо йдеться про наявність якихось за давнини вогнищ конфліктності, або якщо переселення є вимушеними. Здатність мігрантів до інтерактивної взаємодії суттєво залежить від ступеня втрати майна на попередньому місці проживання, наявності чи відсутності мовного бар'єра, можливості задоволення на новому місці проживання релігійних та інших специфічних потреб.

Дослідник пограниччя не може обійти увагою складну проблему укорінення в суспільній свідомості архетипів – "емоційно-динамічних моделей", символічних образів, які формуються в ході процесів соціалізації особи і, як правило, нею не усвідомлюються. За І.Кресіною, "архетипи закарбовані у пам'яті людини острівцями "закодованої" інформації, а в психіці – емоційно забарвленими переживаннями, залишками енергетичного етнокультурного піднесення (збудження). Акумуляовані у такий спосіб, вони стають феноменом етнічної та національної пам'яті, міфології, сигніфікаторами культурної самобутності етносу чи нації". До певного часу архетипи існують і в індивідуальному, і в колективному несвідомому у латентному, притлумленому стані. Проте вони здатні до "розконсервації" і розрядки психічної енергії, можуть ставати важливими, а то й визначальними чинниками свідомості й поведінкових реакцій. Так, приміром, сконцентрували свою етнічну енергію кримські татари, повернувшись на землю предків.

Доволі часто енергія несвідомого стимулює "суміжну", релігійну функцію. Компенсаторні реакції є цілком природними у контексті посттоталітарного мислення. Зрештою, у людини завжди є потреба у щось вірити, віддаючи цій вірі всі душевні сили. Але пов'язана з цим схильність до інстинктивних настанов розширює простір ідеологічної міфотворчості¹⁵.

Не можна водночас не бачити того, що проблема порубіжності політизована значно більшою мірою, ніж, приміром, проблема регіоноутворення й регіонального співробітництва. Вона стосується легітимізації територіальної цілісності (або, навпаки, її розхитування) і вже тому зачіпає не лише групові, але й державні інтереси. За цих умов у взаємовідносинах і в їхніх оцінках діє "вибіркова раціональність": союзники й противники визначаються довільно, залежно від політичної кон'юнктури. Відомо, якого гострого звучання набула у міжвоєнній Польщі проблема "кресів". Виникнувши як проблема суто

¹⁵ Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. – К., 1998. – С. 170-180.

географічна, вона з часом перетворилася на своєрідне ментальне явище – "рухливу аксіологічну категорію із власними значеннями, що легко піддаються міфологізації й стереотипізації". Домінування ідей багатокультурності й поліетнічності легко сполучається з нестримним пошуком образу не так Іншого, як Чужого, і найчастіше на роль Чужого призначалися українці (поряд з євреями й росіянами)¹⁶.

Обнадіює те, що в межах нових наукових напрямів – лімології й кордонознавства – вже почався активний пошук специфічних дослідницьких методів, здатних забезпечити наближення до розуміння соціокультурного феномена пограниччя. Йдеться насамперед про можливість використання методів герменевтики, в основі яких лежить з'ясування сенсу дій суб'єкта у специфічних умовах поліфакторності та поліетнічності, обставин формування концептів "свого" й "чужого" на пограниччях. Триває пошук типологій пограниччя з розрізненням "перехідних", "стикових", "фронтирних" погранич. Напрацьовується інструментарій визначення культурної дистанції між представниками різних соціокультурних спільнот на порубіжжі. Робляться перші кроки для з'ясування специфічної соціодинаміки пограниччя, кордону як специфічного архетипу культури, для класифікації різновидів специфічних регіональних ідентичностей¹⁷.

Для нашого дослідження особливо важливим уявляється конструювання хронотопу прикордонного соціуму і з'ясування особливостей місцевої ідентичності, що рівною мірою залежать від ландшафту, історичних традицій, умов взаємодії, створюваних кордоном. Про ландшафт у даному разі йдеться не як про природний феномен, а як про окультурений людиною простір, який сприймається нею як "мала батьківщина", "рідний край". У даному разі, за А.Швецовою, "мова повинна йти не про абстрактну територію, а про особливий історичний ландшафт, специфічний топос, котрий для людини стає місцем її існування, тобто її життєвим світом... Топос перетворюється на хронотоп. І саме цей культурний хронотоп, що поєднує географічний ландшафт з історичною пам'яттю, утворює основу для реконструкції одного з елементів національного характеру"¹⁸.

Ідентифікація людини з певним середовищем існування і, зрештою, визначення нею власної регіональної належності починається з усвідомлення того чи іншого хронотопу як цінності. Між людиною

¹⁶ Докладніше див.: *Гладысь Ю.* Образ украинца и русского в избранных текстах польской литературы о "кресах" (20-е годы XX – начало XXI в.) // *Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии.* Сб. статей. – М., 2008. – С. 201-214.

¹⁷ Див. напр.: *Коган В.М.* Феномен пограниччя в соціокультурному вимірі. Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – Сімферополь, 2008.

¹⁸ *Швецова А.* Культурні проєкції національного характеру // *Сучасність.* – 2000. – №7-8. – С. 128.

і середовищем її проживання існує складна система зв'язків, і вони є тим міцнішими і стабільнішими, чим вищим є рівень регіональної свідомості.

Для характеристики соціальної підсистеми регіону, за Г.Підгрушним, особливо важливими є критерії, що дають уявлення про морально-психологічний стан соціуму, особливості менталітету його членів, домінуючі форми їхньої суспільної поведінки. Демографічний зріз соціуму досліджується за віковими й статевими ознаками, на основі аналізу сімейних зв'язків, стану здоров'я, особливостей зайнятості, майнових ознак та рівня доходів, освітньо-культурного рівня, якості життя, етнічного складу населення. Соціологи говорять у цьому зв'язку про соціальну структуру населення, географи – про компонентну структуру регіону із його соціальною підсистемою¹⁹. І в тому і в іншому випадку стосовно погранич увага фокусується на явищах асиметрії, зумовлених впливом кордону та зовнішньополітичних чинників, а також особливостях розвитку регіону як складної, структурно-гетерогенної динамічної системи з акцентом на суб'єктивній складовій регіонального розвитку.

Як і поняття "регіон", яке фахівці часто називають "вислизаючим", "постійно створюваною й змінюваною конструкцією"²⁰, поняття "кордон регіону" – не стільки фізичне, скільки ментальне. Кордони визначаються "спільним життєвим контекстом" (К.Дойч), відчуттям належності, готовністю громадян керуватися певним набором прийнятих на себе зобов'язань. Територіальна ідентичність функціонує тут як мірило легітимації й лояльності. Але водночас її характер визначає певна сума загроз, зумовлених відносною легкістю перетину кордону. Доходи, одержані від контрабанди, нелегальної міграції тощо, виразно тиснуть на свідомість. Населення тут нервово реагує на будь-які обмеження, і тому завдання боротьби з корупцією на пограниччі на порядок складніші.

Вітчизняний дослідник В.Маслійчук застосовує для характеристики прикордонних соціумів розрізнення двох типів суспільної взаємодії – між *Gemeinschaft* (спільнотою) і *Gesellschaft* (суспільством). Перший термін застосовний до домодерного сільського середовища з особистими взаєминами, побудованими на родинних зв'язках і прямих контактах. Тут діють переважно неписані норми і неформальні форми взаємної залежності, яка, однак, обіймає всі аспекти життя, від роботи до дозвілля. Другий стосується вже значно більш структурованого соціуму, де діють закони та інші формальні регулюючі правила, а соціальні відносини більшою мірою формалізовані й

¹⁹ Підгрушний Г.П. Промисловість і регіональний розвиток України. – К., 2009. – С. 34.

²⁰ Keating M. New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change. – Edward Elgar, 1998. – P.74-78.

безособові. Люди менше залежні одні від одних, у тому числі й щодо взаємної підтримки, а отже, мають значно менше моральних зобов'язань²¹.

Процеси модернізації у суспільній сфері зазвичай характеризують як перехід "від спільноти до суспільства". "Прикордонні українські землі потрапляли під цей процес, і ще несформований остаточно стан українського шляхетства підпадав під вплив нових видів взаємодопомоги й згуртування, що ґрунтувались не на класичних зразках козацької родини, з визнанням заслуг родичів, а на принципі "я – тобі, ти – мені"²².

Впродовж століть на території України співіснував цілий ряд територіальних комплексів, слабо пов'язаних між собою. Підпорядкування їх різним державам зумовлювало складну взаємодію різних політичних чинників і пов'язані з нею часті зміни кордонів. Г.Корольов вбачає феномен українського "розділення", на відміну від російського "розколу" чи польського розриву державної традиції, у його принциповій неподоланності. Саме вона зумовлює появу різних відповідей на один виклик і формує стан роздвоєної лояльності, дихотомної ментальності, більшовизму тощо. Існування різних ліній в боротьбі за національну державність теж виводиться з цього феномена²³.

Розуміння того, що пограниччя – це водночас і зона притягання, і ареал взаємовідштовхування, диктує необхідність поєднання історико-генетичних, функціональних, психологічних підходів до його характеристик. Система тут утворюється не переважанням одного з полюсів, а специфічною атмосферою прикордонності, яка формується обома полюсами. При цьому найчастіше утворюється якісно нестійкий континуум, який сприймається як перехідний. Багатобарвність домінує над єдністю й одноманітністю. Гетерогенність здатна зумовлювати розбалансованість системи, "розриви" соціокультурної тканини, зіткнення різних традицій, незгоди на елітному рівні, гібридну або негативну ідентичність.

Уведений нещодавно в обіг під впливом конструктивізму термін "кордон безпеки" (*security border*) свідчить про усвідомлення державами і спільнотами важливості врахування чинника порубіжжя в регіональній і етнонаціональній політиці. Непродумані, необачні кроки здатні перетворити ареали погранич у постійне вогнище конфліктності.

²¹ Теннис Ф. Общность и общество // Теоретическая социология: Антология. – Ч.І. – М., 2002. – С. 220.

²² Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. – Харків, 2007. – С. 103-104.

²³ Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття). – К., 2010. – С. 16-17.

Не випадково ХХ століття, позначене багатьма конфліктами на "кордонному ґрунті", стало часом утвердження в історіографії наукового напрямку, зорієнтованого на дослідження впливу фактору прикордоння на ментальність і поведінкові реакції. З'явилася навіть субдисципліна під назвою *прикордонознавство* (рос. *погранология*), яка ставить собі за мету наукове забезпечення прикордонної політики, насамперед тих її аспектів, які пов'язані з безпекою суб'єктів прикордонної взаємодії. В історико-географічному контексті предметом її особливої уваги виступають фронтири – зони міжкультурної взаємодії поза чітко регламентованими кордонами і зіткнення різних ідентичностей. У політико-правовому та культурно-економічному контекстах зусилля фахівців сконцентровані насамперед на дослідженні транскордонних регіонів. Зони обабіч кордонів розглядаються як простір змінних цінностей, які виробляються в атмосфері розмаїтих та різнобічних впливів.

Стикаючись із проявами "інакшості", соціуми реагують на них або агресією, або запозиченнями. І в тому і в іншому випадку у пограничних ареалах виникають нові, "гібридні" культурні різновиди. За метафоричною класифікацією французького дослідника Ц.Тодорова, уведеною у вітчизняний обіг О.Толочком, дистанція між "своїм" і "чужим" може при цьому визначатися або за "принципом Геродота", або за "принципом Гомера". Геродот, описуючи "дивні", з його погляду, звичаї персів, зафіксував таку закономірність: в міру віддалення від них "інші" уявлялися їм усе менш привабливими. У Гомера "шкала вибудовується у зворотному порядку – найбільш віддалені народи наділяються найбільш привабливими рисами"²⁴.

Враховуючи складний комплекс різноспрямованих геополітичних, культурних, релігійних та інших впливів, можемо констатувати: в ареалах прикордоння майже завжди існує живильний ґрунт для консолідації навколо цілей, які даний соціум вважає значимими для себе. Але не меншою мірою і для групоцентризму, корпоративізму, радикальних націоналістичних настроїв. Тут гостріше, ніж деінде, може проявлятися підміна патріотизму національною нетерпимістю: з категорії "своїх" часто виключаються не тільки носії протилежних ідеологічних поглядів, але й ті, для кого етнічна ідентичність не є головною в системі пріоритетів. На цій основі виразною свідомісною домінантою нерідко стає побутовий культурно-психологічний нарцисизм, аж до проявів шовінізму. Особлива небезпека створюється при цьому тим, що "чужими" у першу чергу оголошуються новоприбульці – мігранти, "гастарбайтери" і т.ін., а апелює цей різновид націоналізму до найменш розвинутих прошарків суспільства.

²⁴ Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації. – К., 2008. – С. 26.

На характер специфічних ризиків, які створюються в зонах прикордоння в умовах глобалізаційних зрушень, проливає світло теорія геополітичної динаміки, основи якої були закладені американським конфліктологом Р.Колінзом ще у 70-х рр. минулого століття. Сили притягання й відштовхування, які діють у таких зонах, до певного часу врівноважують одні одних, але порушення такої рівноваги здатне викликати ресурсну перенапругу й інфраструктурний хаос, який, як правило, супроводиться етноконфесійними ускладненнями. Коли боротьба за ресурси переміщується у економічну, фінансову, інформаційну сфери, виникає загроза самому існуванню держави. Імперії розпадалися саме тоді, коли дія відцентрових сил перевищувала їхні ресурсні й управлінські можливості. Тому держави, які дбають про власну безпеку, повинні уважно відстежувати характер процесів, що відбуваються на прикордонних "стиках" і формувати мережі вузлів, покликаних забезпечувати тривкість державної інфраструктури.

В рамках територіальної парадигми зони погранич розглядаються як ареали складно організованих, переважно нестабільних і нестійких, систем, які у перехідні епохи перебувають у пошуку оптимальних форм самоорганізації. На цей пошук великою мірою впливає минулий досвід, тому часові, темпоральні характеристики поряд із просторовими стають важливим елементом впливу на характер соціальної взаємодії. Водночас з'являються, як доречно констатує російський філософ Д.Горін, і "нові мотиви у відтворенні кордонів – як у географічному, так і у символічному просторі. Невизначеність кордонів, що сполучається з відчайдушним бажанням їх визначити, пов'язана з невизначеністю їхнього структурного впливу на суспільство. Якщо суспільні заборони комерціалізуються, то й ступінь вибіркової відкритості/закритості будь-яких кордонів визначатиметься грішми. Саме комерціалізація кордонів робить їх відкритими, приміром, для наркотрафіку й контрабанди, але закритими для норм міжнародного права, інвестицій і партнерства у розвитку громадянського суспільства. Примхливий взаємозв'язок авторитаризму з комерціалізацією кличе до життя всі нові й нові кордони, непроникність яких легко долається на рівні корупційних взаємодій. Результатом цього взаємозв'язку є звуження радіусу довіри, примноження образів ворога та ірраціоналізація сприйняття інших систем переконування, що здатне підірвати не лише діалог з чужими, але й символічні основи відносин між своїми"²⁵.

Зрозуміло, що територіальна ідентичність на пограниччі більшою мірою, ніж у центральних регіонах, функціонує як мірило лояльності. Як правило, про пограниччя говорять як про регіони із спе-

²⁵ Горин Д. В кольце заклятых друзей: имитация целостности и ловушки социального мышления // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 3. – С. 77.

цифічними політичними субкультурами, особливістю яких є внутрішня неоднорідність, інтенсивна взаємодія різних міграційних потоків, підвищений господарсько-культурний вплив сусідів, складність етноконфесійних проблем. До них цілком застосовним є уведений Дж. Коулменом термін "асиметричних суспільств"²⁶. Інтереси мікросоціальних інститутів і потреби місцевих життєвих світів на груповому (поселенському) та індивідуальному рівні тут перебувають у нерівноважному, підвладному впливам зовнішньої кон'юнктури, зв'язку.

Не хотілося б сказаним створити враження, що цей зв'язок обов'язково є чимось від'ємним і небезпечним. Все те, що стимулює розвиток соціального капіталу, має позитивну динаміку, яка заслуговує на неупереджений науковий аналіз. І соціокультурна неоднорідність, і активні міграційні потоки, і підвищена фоновіа дія геополітичних впливів сусідів – всі ці прояви асиметрії в кінцевому рахунку здатні "працювати" на зростання конкурентоздатності регіону, стимулювати економічну активність на всіх рівнях, сприяти процесам інтерналізації і "культурного відбору". Підвищений градус соціокультурної ідентифікації збільшує спроможність соціуму до "технологізації" і до врівноваження викликів надмірної централізації. Людина пограниччя виявляє підвищену здатність до зміни життєвих орієнтирів, території проживання, місця роботи тощо. В міру своїх можливостей вона намагається бути обізнаною в законах ринку й конкурентоздатною.

Утім, у даному випадку для нас важливо фокусувати увагу на тому, що у зонах пограниччя завжди існують слабо передбачувані ризики втрати відчуття реальності, виходу за рамки загальноприйнятних норм і правил. Індивід, що відчуває себе не зовсім "у ладах" з національно-державною ідентичністю, тяжіє до "нижніх поверхів" ідентичностей – етнічних, локальних, релігійних. Він легше піддається впливу міфологізованих ідеологічних конструкцій, шукаючи опору, як правило, в архаїчних уявленнях і пошуку простих рішень. Загострене реагування на минулі травми формує віктимну свідомість, інколи й реваншистські настрої. Багатьом притаманний гіпертрофований етнополітичний імпульс, синдром безперервного пошуку "своїх" і відчуження "чужих". Тут більш вірогідні, ніж деінде, прояви агресивності, демонстративної непідконтрольності, ксенофобських настроїв.

Єдине, що можна констатувати з певністю: у просторі погранич територіальні ідентичності здатні ефективно конкурувати з національними. На це звертає увагу Г.Коржов: інтенсивна міграція, змішування різних народів і становлення міцних територіальних ідентичностей можуть призвести до стану, коли національний

²⁶ Coleman J.S. The Asymmetric Society. – Syracuse – N.Y., 1982.

компонент стає малопомітним або взагалі нерелевантним у життєвому світі місцевих мешканців. Україна, за наявності різнорідних у культурно-національному, економічному, ціннісно-світоглядному аспектах регіонів, не становить винятку. Актуальність проблем дослідження пограничних соціумів тут посилюється штучним роздмухуванням політичних проблем співіснування різних територіальних спільнот. Платою за сумнівні електоральні дивіденди є руйнівні тенденції до регіонального егоїзму, нетолерантності та дезінтеграції суспільства²⁷.

Особливістю транскордонних соціумів є домінування у громадян відчуття недостатньої захищеності від "примх долі". Багато хто обирає в такій ситуації стратегію виживання із зниженою атрибуцією відповідальності. Деадаптація значних груп населення здатна сприяти активізації тих, хто намагається використати цю ситуацію у своїх особистих, фактично асоціальних, цілях. Йдеться насамперед про криміналітет, наркоділків, торгівців "живим товаром", активність яких у пограничних ареалах зазвичай вища, ніж на решті території. Якщо на це накладаються кризові явища, пов'язані із викликами глобалізації, неефективність дій влади тощо, зростає ризик руйнування зв'язків як по вертикалі (людина – суспільство – влада), так і по горизонталі (у міжособистісних відносинах). У таких умовах частішають прояви побутової, зокрема молодіжної, злочинності, девіантної поведінки, ксенофобії.

Активізація міграційних процесів привертає увагу дослідників до нових обставин соціальної адаптації мігрантів. Навіть якщо міграція є добровільною, вона тягне за собою певний дискомфорт; що ж до вимушеної міграції, то вона завжди пов'язана з несподіванками й ризиком. Як правило, з боку місцевих жителів до мігрантів проявляється насторожене, часто ірраціональне у своїй основі ставлення. Самі ж мігранти схильні до перебільшення ступеня свого несприйняття оточенням, часто скаржаться на те, що їх сприймають як "чужих".

Не поліпшує суспільну атмосферу й інша модель реагування на можливості й ризики пограниччя, пов'язана з виїздом значної частини громадян за кордон – на заробітки або на постійне проживання. Проблема виїзду – це проблема зменшення працездатної частини населення, втрати податкових надходжень до бюджету, руйнування родинних зв'язків. Навіть якщо масові від'їзди й не загрожують ефектом депопуляції, вони обертаються для регіону значними втратами й дисбалансом етнополітичної системи. Адже виїжджає, як правило, найбільш соціально активна частина громадян.

²⁷ Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 108.

За підрахунками експертів ООН, від'їзд за кордон однієї людини з вищою освітою завдає країні збитків у розмірі від 300 тисяч до 800 тисяч доларів²⁸.

Особливо помітні на рівні окремої особистості втрати, пов'язані із закордонним заробітчанством. За даними, наведеними у доповіді Світового банку "Міграція й грошові перекази", на кінець 2010 р. Україну у пошуках заробітку залишило 6,6 млн. чол. Це вивело Україну за рівнем міграції на п'яте місце в світі після Мексики, Індії, Росії й Китаю. Якщо ж узяти до уваги співвідношення кількості населення й числа мігрантів, Україна взагалі може претендувати на перше місце. Адже ці 6,6 млн. чол. становлять 15% населення країни. Лише у 2010 р., за даними Міжнародної організації з міграції (МОМ), мігранти направили на батьківщину 5,3 млрд доларів США, а це половина прямих іноземних інвестицій²⁹. Здавалося б, цьому можна лише радіти, адже зростання обсягів переказів на 10% зменшує на 3,5% кількість населення країни, яке живе за межею бідності³⁰. Але очевидно, що соціальні втрати від масового заробітчанства набагато перевищують позитиви.

Найбільш притягальною для українських заробітчан, переважно жінок, є Італія – за різними даними у цій країні працює від 1,3 до 3,3 млн українських жінок. Щодо них з'явився навіть новий термін – "транснаціонали". Італія разом з місцевою українською діаспорою створила чи не найкращі умови для адаптації й працевлаштування українських жінок на непрості умови, з погляду італійців, роботи. Тому кількість вихідців з України, що готові їх виконувати, бурхливо зростає. В Ломбардії 2001 р., за офіційними даними, було 1300 найманих українських жінок, а у 2009 – 41,5 тисячі. За останніми соціологічними даними, 62% респондентів із Західної України не задоволені своїм соціально-економічним становищем, майже 20% відповіли, що погодилися б нелегально працювати за кордоном заради хорошого заробітку³¹.

Яку ціну за таку готовність доводиться сплачувати пересічній людині, показала відомий психолог із Прикарпаття Л.Орбан-Лембрик. Вхідження в інше середовище є для людини складним випробуванням: переформатовується і перезавантажується вся звична система соціальних і родинних відносин. Невизначеність (нелегальність становища, безробіття, невиразність перспектив тощо) породжує у людини відчуття тривоги, психологічної напруги, з'являються неврози.

²⁸ Бояринцев В.И., Фионова Л.К. Третья труба // Конфликтология (СПб). – 2009. – № 1. – С. 195.

²⁹ Гуцул Е. Украинцы как экспортная статья // "2000". – 2011. – 21 января.

³⁰ Україна бореться з бідністю за кошти трудових мігрантів // День. – 2010. – 22 грудня.

³¹ Миколюк О. Наші на Аппенінах // День. – 2010. – 15 липня.

Навіть якщо вона через деякий час повертається до рідного краю – це вже інша людина, і далеко не завжди її з нетерпінням чекають. "Бездомність" на рідній землі і "бездомність" на кордоном... Хто може таке витримати? Більшість витримує, опановуючи матрицю "міждомів'я", "міждержав'я". Так, вони не "там" і не "тут", вони десь посередині, десь між "чужим" і "своїм" – в автобусі, в потязі, на дорозі, на узбіччі, але зі своїми глибинними духовними цінностями, зі своїм бажанням щоб то не було зберегти себе". Але не всім вдається успішно справлятися із психічними травмами. Тоді у ролі "замінників втраченого" з'являються сурогатні засоби задоволення – алкоголь, наркотики, сумнівні компанії, азартні ігри тощо. Наслідком може стати цілковита втрата життєвих цілей і соціальних зв'язків, відчуження від суспільства³². Для заробітчан є великий ризик потрапити у тенета торгівців людьми. За даними національної доповіді "Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави" (2009) кількість постраждалих від торгівлі людьми по Україні обчислюється більш як у 100 тис. осіб³³.

Негативні зміни соціальної ситуації на порубіжжі створюють специфічні ризики для дітей. Можливість порівняно легко заробляти поза межами країни змушує найбільш активну частину суспільства надовго залишати дітей без догляду батьків. Відсутність особистої турботи останні компенсують дорогими подарунками, що створює у дітей викривлені уявлення про ціну праці та етику трудових відносин. Надлишок вільного часу підлітки заповнюють атрибутикою "раннього дорослішання", з проявами асоціальної поведінки, насильства, наркоманії тощо. Підлітки, що постійно вживають алкоголь та наркотики, стають у зонах прикордоння однією з значущих груп ризику.

Започаткований Міжнародною організацією з міграції (МОМ) спеціальний пілотний проект Children Left-Behind ("Діти, залишені позаду") виводить проблему соціального сирітства в Україні на міжнародний рівень. У політичному обігу з'явилися поняття "транснаціональна родина", "транснаціональне батьківство" – за даними Міністерства сім'ї, молоді та спорту за 2008 рік в Україні 200 тисяч неповнолітніх проживали без батьків унаслідок їхнього тимчасового перебування за кордоном. Самопочуття більшості з них погане. За словами однієї з заробітчанок, "заробляючи трохи більше грошей, ми втрачаємо дітей, тому треба подумати, що важливіше"³⁴.

³² Орбан-Лембрик Л. Міжкультурні контакти в епоху глобалізаційних процесів // Соціальна психологія. – 2010. – № 4. – С. 28-40.

³³ Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В.М.Гейця [та ін.]. – К., 2009. – С. 223.

³⁴ Пономарева О. Діти, залишені позаду // День. – 2010. – 9 грудня.

На перший погляд здається очевидним, що у зонах пограниччя людина має більше можливостей для пізнання світу, інтелектуального зростання. Але також і для далеко не завжди чесної гри на валютних обмінах, цінових диспропорціях. Все це неминуче сприяє зростанню соціальної стратифікації. Розмежування людей за статусами й ролями, майновим, освітнім, культурним рівнем зростає, що майже неминуче тягне за собою наростання явищ соціальної напруги. Зростає ймовірність економічних конфліктів і розширення простору для їхньої політизації. Політичні конфлікти виникають у площині незбігу земельних, екологічних, адміністративних, фінансово-економічних, партійних та інших інтересів, етнополітичні – на ґрунті взаємної недовіри етнічних спільнот.

Доволі часто чинником соціальної напруги у зонах погранич виступають релігійні відмінності. Специфічні проблеми міжобщинних відносин у цих регіонах неможливо зрозуміти без врахування релігійного виміру – міжконфесійних розбіжностей у християнстві, незбігу догматів християнської й мусульманської релігій, наявності великої кількості протестантських, іудаїстських та інших общин. Міжконфесійні конфлікти посилюються розбратом на ґрунті претензій на культове майно і сфери впливу, суперечностями щодо "єдино вірної" інтерпретації релігійних догматів.

Соціальна напруга – природний і майже постійний стан в ареалах пограниччя. За В.Котигоренком, "термін "напруга" видається найбільш адекватним визначенням прогресочинної форми взаємодії протилежностей. Напругу, з одного боку, можна вважати нормальною та об'єктивно зумовленою, а тому – неминучою, а з другого боку, її можна співвіднести з тим етапом зародження і розвитку конфліктної ситуації, коли ця ситуація ще не набула форми власне конфлікту – відвертого протиборства сторін... Саме напруга, будучи індикатором предконфліктного стану, попереджає про небезпеку кризи і закликає до її відвернення"³⁵.

Оскільки зони порубіжжя, як правило, відрізняються пістрявим етнічним складом населення, конфліктогенні чинники часто мають у своїй основі розбіжності на ґрунті етнічної ідентичності. При цьому фактором ризику виступає не сама по собі етнічна належність, а ставлення до неї з боку влади, політичних сил, засобів масової інформації. Джерелом небезпеки зазвичай виступають і такі "самовідтворювані" етнічними спільнотами небезпечні поведінкові стереотипи, як гіперетнічність, етнічний нарцисизм, етнократичні тенденції тощо. Коли етнічні цінності ставляться вище за права людини, це завжди джерело ризику.

³⁵ Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – С. 55-56, 58.

Наскільки серйозними є ризики, що формуються на пограниччях? Якщо ще чверть століття тому суто українські ризики порубіжності мало кого хвилювали, то на кінець століття усвідомлення загроз зросло на порядок. З'явилася проблема територіальних претензій сусідів, а поряд з нею проблема нелегальних міграцій, наркозалежності, СНІДу, кібер- і біотероризму тощо. Занепокоєння громадськості викликає "проникність" державних кордонів для екологічних лих і той факт, що система захисту від них або вичерпала свій потенціал, або була з самого початку малоефективною. Оскільки упродовж двадцятиріччя незалежності екологічні проблеми лише загострювалися, можна прогнозувати їх ускладнення і у найближчій перспективі.

Нині для всіх очевидним є той факт, що практично всі кризи, небезпеки, ризики в сучасному світі мають транскордонний характер. Тому проблема мінімізації ризиків, пов'язаних із феноменом погранич, для України постійно актуальна. Втрата значною частиною соціуму етичних і моральних орієнтирів, орієнтація на бездумне споживацтво, наростання явищ ксенофобії, активізація правого радикалізму – ці та інші негативні явища в ареалах пограниччя більш помітні, – не в останню чергу тому, що в них вищою є соціальна мобільність населення. Але є і більш глибоко закорінені причини специфічно порубіжної аномалії, фрустрацій, архаїзації соціальних практик, дефіциту інститутів саморозвитку. Зіткнення на пограниччях різних систем цінностей і різних поведінкових стереотипів зобов'язує використовувати у соціальному аналізі як традиційні підходи й пояснювальні схеми, так і порівняно нові напрацювання сучасної регіоналістики, зокрема, орієнтовані на розробку територіальних вимірів соціокультурної еволюції, створення узагальнених портретів регіонів, аналіз регіональних ідентичностей і особливо – соціального самопочуття окремої людини.

Ідентитети на пограниччі – особливий, багато в чому специфічний об'єкт дослідження на межі історії, культурології, соціальної психології. Людина в ситуації пограниччя зазнає впливу кількох різних типів кордонів – міждержавних, адміністративних, культурних, етнічних, мовних, релігійних. Багатоманітні сигнали "іззовні" вона пропускає через власний фільтр, перекодує їх відповідно до своєї системи світосприймання й уподобань. Якщо індивід легко інтегрується у такий "життєвий світ", він не відчуває дискомфорту і не прагне змін. Але не виключений і "ефект маргінальності", коли людина опиняється в ситуації дезадаптації і змушена виробляти для себе новий адаптативний комплекс. Такий ефект найчастіше виникає в умовах різкої зміни соціокультурної ситуації й формування нових кордонів.

У прикордонних ареалах частіше дається взнаки конфліктогенність "плаваючих" ідентичностей, що на початкових стадіях може проявлятися "з'ясуванням відносин", уточненням взаємних прав етносоціальних груп та індивідів. Наростання соціальної напруги

обертається, як правило, дезадаптацією індивіда, втратою критеріїв справедливості, неповагою до права. Далі вже діє "вибіркова раціональність" із довільним визначенням "своїх" і "чужих". Не виключені прояви міжетнічного насильства, особливо у найбільш чутливих – земельній та релігійній – сферах. В ідентифікаційній у своїй основі конфлікт втягуються маргінальні верстви суспільства із власною мотивацією участі у протестних акціях.

Загалом же згідно сучасних теорій соціокультурних систем та міжкультурних комунікацій у людини в ситуації пограниччя є вибір з чотирьох можливих альтернатив. Першою є асиміляція, яка передбачає повну ідентифікацію із домінуючою культурою і втрату власної. Другою є "ізоляція" – активний чи пасивний спротив асиміляції, найчастіше у вигляді або демонстративного відкидання "чужої" культури, аж до проявів сепаратизму або еміграції. Третьою – маргіналізація – людина мусить миритися із "проміжним" станом, відчуваючи себе неорганічною частиною обох культурних традицій. Четверта стратегія здебільшого вважається найбільш прийнятною і вкладається в поняття інтеграції. Це в міру гармонійна, "подвійна" ідентифікація як із старою, так і з новою культурними матрицями. Найчастіше ці стратегії комбінуються у різних пропорціях.

Ситуація марігналації вимагає найбільшої дослідницької уваги, оскільки вона дискомфортна для людини і здатна створювати психологічні й соціокультурні проблеми. Феномен "маргінальної людини" Р.Парком і його учнями з чиказької школи розробляється на прикладі іммігрантів, але він виявився універсальним, придатним для характеристики будь-якої людини, яка живе "у двох світах".

За спостереженнями Парка, у точках контакту різних культур, створених і ускладнюваних міграціями, народжується новий тип особи – культурний гібрид, який живе і бере участь у культурному житті й традиціях двох різних народів. Він не бажає повністю поривати, навіть якби це йому було дозволено, з своїм минулим і з своїми традиціями, але в силу расових або інших передсудів його не можна вважати повністю прийнятим і у те суспільство, в якому він намагається знайти своє місце. Отже, людина займає місце у проміжку між двома культурами, "живе у двох світах, але не відчуває себе вдома у жодному з них". Звідси – моральне збурення і тривога в душі маргінальної людини, навіть успішної зовні³⁶.

Поняття маргінальної людини у Парка виходить з наявності кордону – власне, від поняття margin у значенні "межа" походить і сам термін. Але тут кордон на стільки розподільча лінія, скільки метафорична ознака переходу у більш складний світ взаємодій і взаємовпливів.

³⁶ Парк Р. Э. Культурный конфликт и маргинальный человек // Социальные и гуманитарные науки. – Сер. 11. Социология. – 1998. – № 2. – С. 172-175; он же: Личность и культурный конфликт // Там же. – С. 175-191.

Учень Парка Е.Стоунквіст визначає маргінала як особу, яка "опиняється на периферії кожної з культур і не є членом ані тієї, ані іншої"³⁷. Однак зовсім не обов'язково людина пограниччя приречена на маргіналізацію. Радше навпаки – їй вдається уникати притаманної "маргінальній людині" дезадаптації саме тому, що пограниччя стимулює адаптативний потенціал.

Інтеграція тому вважається оптимальною, що передбачає динамічний стан координації й гармонізації відносин і процесів у соціальних групах. Цілі, інтереси й потреби індивіда й соціальних груп узгоджуються без втрати ними традиційної ідентичності. За В.Котигоренком, в цій системі не втрачається життєздатність, специфіка й окремішність її складових – суспільних систем меншого "калібру", а різноманітність останніх формує соціальну взаємодію нової якості. "В такому сенсі зміст інтеграції не тотожний уніфікації, а тим більше – асиміляції"³⁸.

Доводиться, однак, констатувати, що дедалі частіше людина на пограниччі обирає варіант міграції – постійної чи тимчасової. Російський історик Ю.Поляков увів поняття "менталітет екстенсивності" на означення типу світосприймання й поведінки людей, що з тих чи інших причин діставали можливості для масової міграції. У зонах порубіжжя виникала не лише інерція безперервного руху – здійснювалося звикання до цієї інерції. Але навряд чи вірно, як це робилося ще з часів В.Ключевського, бачити у прагненні до "вічного руху" насамперед "каприз відваги", "нахил дражнити щастя, грати в удачу". Доволі часто схильність до міграцій зумовлювалася неймовірно складними, іноді й нестерпними умовами проживання на територіях, які були майже постійним полем збройних сутичок, повстань, війн. Вимушене переселення на необжиті землі часто давало єдино можливий шанс на виживання. Хоч у цих переселеннях губилася значна частина того, що сьогодні іменується соціальним капіталом, освоєння необжитих просторів мало чимало позитивних сторін. У далеко не простих російсько-українських відносинах саме зони спільного освоєння територій ставали полем взаємообмінів і співпраці.

Історики теж прискіпливо вивчають ефект "закорінення" на пограниччях, але переважно у локальному вимірі. Незалежно від відмінностей колективний портрет людини пограниччя доби середньовіччя й раннього нового часу найточніше передається за допомогою узагальнюючого образу *homo militans* – людина війни. На багатьох прикладах доведено, що на цивілізаційних стиках, під впливом по-

³⁷ Стоунквіст Э. Маргинальный человек. Исследования личности и культурного конфликта // Современная зарубежная этнопсихология. Реферативный сборник. – М., 1979. – С. 100.

³⁸ Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К., 2005. – С. 6.

тужних міграційних процесів, здатних видозмінювати культурне й етнічне середовище, формувався специфічний хронотоп соціуму, налаштованого водночас і на війну, і на культурні контакти з сусідами. Ефект сакралізації війни виявлявся не лише у культурі сильної людини та в оспівуванні військової доблесті, але й у моральному виправданні жорстокості. Але не меншою мірою на свідомість людини пограниччя впливали обставини культурного взаємопроникнення, і це зумовлювало мінливість і непередбачуваність поведінкових стереотипів. Саме тому дослідження граничних чи перехідних "культурно-історичних типів" (термін М.Данилевського³⁹) уже більш як століття привертає увагу як істориків, так і соціологів та фахівців з історії культури.

Аналізуючи макросистему континентальних імперій Романових, Габсбургів, Гогенцоллернів та Османів, А.Міллер звертає увагу на те, що цілий ряд територій на окраїнах цих імперій являв собою "складні пограниччя", де стикалися впливи не двох, а трьох сусідніх держав. Результат процесів формування лояльностей та ідентичностей і складання уявлень про власні "національні території" багато в чому залежав від взаємодії різних сил у масштабі всієї макросистеми. При цьому "кордони імперій перетинали не тільки ідеї й гроші на підтримку бажаної орієнтації тих чи інших груп. Через кордони імперій відбувалися як організовані властями, так і спонтанні міграції населення. Ці кордони часто були воєнними рубежами, які фіксувалися й змінювалися в результаті завоювань. Вони не були засновані на якихось природних рубежах чи етнічних принципах"⁴⁰.

Ареали погранич найбільшою мірою придатні для подолання вад "територіального централізму" в історієписанні. Нові наукові напрями й субдисципліни – нова локальна історія, історична регіоналістика, мікроісторія, історія повсякденності, гуманітарна географія – кожен своїми засобами намагаються проринкнути у складний світ "перехресного запліднення" та взаємозбагачення (як і взаємовідштовхування) груп, що волею долі опинилися поруч і мусили будувати свій "життєвий простір" з врахуванням порубіжності. Антропологічне розуміння порубіжності допомагає осмислювати цей "паралельний світ" як складний, багатовимірний соціокультурний феномен із власними закономірностями розвитку. При цьому важливо бачити у прикордонні не стільки лінії демаркації, скільки полігон для культурного взаємозближення та пошуку діалогічної взаємодії й компромісів. У контексті сучасних глобалізаційних процесів кордони постають як символ минулого, а пограниччя – як простір контактів, потоків, мереж.

³⁹ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991.

⁴⁰ Миллер А.И. На границах Европы: ансамбль континентальных империй // Средняя Европа: Проблемы международных и межнациональных отношений. XII – XX вв. / Отв. ред. А.С.Стыкалин. – СПб., 2009. – С. 27-31.

Свідченням того, що людство поступово починає усвідомлювати переваги погранич, є новітні тенденції в управлінні територіями, які вписуються у сучасні соціотрансформаційні процеси. Одним з суттєвих проявів такого переосмислення можна вважати транскордонну співпрацю, головними учасниками якої є не держави в особі своїх владних інституцій, а прикордонні адміністративно-територіальні одиниці й громади. Кордони перестають бути бар'єрами, перетворюючись у додатковий ресурс можливостей. Водночас піддаються переосмисленню уявні переваги централізації й уніфікації. Саме на цьому просторі постмодернізм дістає можливість розвивати ідеї поліваріантності й культурного багатоголосся.

На цій основі виразно вимальовується нове бачення пограниччя – не просто як специфічного ареалу людського буття, але й як простору, що має власну динаміку розвитку, свої глибинні ресурси взаємовпливів, власні джерела формування певного типу особи. Тут виробляється специфічне ставлення до інакшості – "чужий" постійно присутній поруч, а, отже, і ставлення до нього варіюється у широкому діапазоні від "просто іншого" до "небезпечного ворога". Зрештою, як, правило, відмінності згладжуються, домінує орієнтація на контакт і діалог. В активному процесі взаємодії народжуються соціокультурні інновації, здатні істотно збільшувати ресурсний потенціал регіонів по обидва боки кордону. Формуються особливі типи регіональної ідентичності, налаштовані на уважне врахування місця й ролі кордону у формуванні локальної самосвідомості. Кордон при цьому може осмислюватися і як "останній рубіж", і як "відкриті ворота" – з різними проміжними баченнями. Але пограниччя вже не усвідомлюється лише як "околиця" чи "периферія", здебільшого його сприймають як особливий соціокультурний простір контактів, культурних взаємовпливів, прикордонних трансформаційних процесів.

Змін зазнає і соціокультурний тип "людини пограниччя". Навряд чи ці зміни можна характеризувати як односпрямовані. З одного боку, така людина постає і почувається як своєрідний "продукт цивілізації", відкритий до інновацій, схильний до переміщень у реальному й візуальному просторі. З другого боку, сама атмосфера прикордоння стимулює конфлікт людини з правом. Поміж іншим це диктує необхідність посиленої уваги до формування правової свідомості, правової й політичної культури саме у "проблемних зонах".*

* Проект виконувався за рахунок бюджетних коштів, наданих як грант Президента України.